

## ИВАН ШИШМАНОВ ЗА ГЕОРГ БРАНДЕС И ХЕНРИК ИБСЕН\*

ГЕОРГИ ДИМОВ

### I

Българската творческа интелигенция винаги е търсела възможност да общува — пряко или косвено, с големите европейски писатели, мислители, с хората на науката и културата. Още от епохата на националното ни възрождане книжовници и общественици са съзнавали тази необходимост и са полагали много усилия, за да влязат в контакт и се сродят с духовния живот на свободните народи. Бидейки всеотдайни радетели за създаване на своя национална литература и култура, те са били същевременно и възторжени поклонници и ценители на световната литература и култура. И още тогава, в условията на едно тотално чуждо потисничество, видният български патриот и критик Нешо Бончев ще напише през 1873 г. своята уникална статия — „Класическите европейски писатели на български език и ползата от изучаване на съчиненията им“. По своята теоретическа, методологическа, конкретно-историческа насоченост тази статия сякаш представлява синтез на размисли и прозрения на цялото поколение възрожденски писатели и революционни дейци.

Това съзнание ще се разширява и углъбява в следосвобожденската научна и художествена интелигенция, за да намери своя най-пълнен израз в дейността на проф. Ив. Шишманов — възторжен и компетентен строител на националната ни наука и култура. С рядка ерудиция и настойчивост десетилетия наред той работи за сродяване на новите поколения с историческото развитие и съвременното състояние на европейските, а и на световните литератури.

Наред със своите научни изследвания и университетски преподавания Шишманов търси всяка възможност да установи и лични контакти със съвременни литератори и културни дейци от различни страни, уверен, че близкото, непосредното опознаване на човека дава възможност да бъдат разбрани по-добре и делото му, мисловността му, цялата му душевност. А, от друга страна, да привлече вниманието им към българската историческа съдбовност и съвременни тежнения. И наистина много и много са личните познания на нашия учен патриот и хуманист с чуждестранни представители на научната, художествената, обществената мисъл. В резултат на тия познания днес ние разполагаме с една удивително богата кореспонденция, извънредно интересна и показателна за ония въпроси, които са вълнували европейската научна и ху-

\* Бел. ред. Включените тук статии са изнесени като доклади на Третия българо-скандинавски симпозиум — 20—27 септември 1985 г. във Варна.

дожествена интелигенция, за научната и социално-нравствената проблематика на времето. Със своите човешки качества и научна ерудиция, с безкрайния си хуманизъм и демократизъм Шишманов е печелил доверието и уважението на своите събеседници, а е печелил и приятели на България, пробуждал е интереси към нейната древна и нова култура.

И не случайно, когато към края на Първата световна война над България е била надвиснала нова национална катастрофа, резултат на недалновидни политики и на един всевластен корумпиран монарх, Съюзът на българските писатели и учени решава да изпрати своя председател — известен с големия си авторитет у нас и в чужбина, да присъствува на конференцията на социалистите в Стокхолм през август на 1917 г. със задача да узнае настроенията и плановете за следвоенното устройство на Европа и по-специално относно мненията за България, да запознае в лични срещи и разговори представителите на европейското социалистическо движение с нейните етнически права и искания, с историческата истина за българската народност — така онеправдана в миналото, към която и сега предявявали неоснователни претенции някои нейни съседни. „Видях се с немци и англичани, с американци и руси, с украинци и шведи и пр. Аз тук съм преди всичко Председател на българските учени, писатели, художници, които търси да завърже сношения с шведски учени, писатели и художници и който е готов да осветлява всеки по сложните въпроси на нашата етнография и нашите национални тежнения. Тъй съм успял да внеса по-правилни идеи в известни кръгове и върху Добруджа и Моравско. Ето защо е жал, че нямаме една такава малка ръчна карта. . . Хората нямат време да четат даже брошури и бързат да четат боите на картата. Това им стига“. — говори Шишманов в едно писмо от това време.

След като завършва своята мисия в шведската столица, Шишманов посещава и Норвегия, за да се срещне със свои познати и лични приятели от Университета в Осло, все с оглед да може да узнае условията на едно скорошно примирие и разясни каузата на България. Оттам той решава да посети и Дания с намерение да се срещне с известния датски критик Георг Брандес. И на 29 септември 1917 г. българският учен заминава за Копенхаген, изпълнен с надеждата, че ще може и тук да разяснява истината за нашата страна.

Слушал вече за своеобразния характер на Брандес — че не обичал твърде да го безпокоят, че неохотно приемал чужденци, че не вярвал в приятелството, в адмирацията на хората, Шишманов, носейки и едно препоръчително писмо от шведския литератур-историк проф. Варбург, с известна боязън се представя на знаменития критик. И противно на очакванията остава със съвсем други впечатления. По-късно той ще опише тая своя незабравима среща в една специална статия, предавайки синтетично, но и с някои детайли както разговорите, така и обстановката, сред която работил Брандес, фиксирайки и външния му портрет, а и темперамента му, становищата му по редица политически въпроси на времето, възгледите му по някои литературни проблеми. Прави му и една интересна психологическа характеристика.

Макар и вече на 75-годишна възраст, Брандес се представя в очите на Шишманов твърде енергичен по мисъл и дух, твърде елегантен във външност и държане, склонен да мени темите на разговора. Ще се увери, че събеседникът му съвсем не прилича на някакъв чудак, за какъвто са го обрисували в Стокхолм. „Пред мене седеше един мил човек, колкото подвижен, толкова и приказлив“ — признава искрено българският учен. Но убедил се също така, че Брандес не обича строгия ред в разговорите си, че скача от предмет на предмет, говорейки за нещо много важно, сякаш бърза „да го прекъсне с някой духовит анекдот или с някоя иронична бележка.“ А това обкръжава плана на предварително набелязаните въпроси, по които Шишманов е искал да узнае мнението на критика.

Така още в началото Брандес казал за причините, поради които се скарал с френския държавник и политик Клемансо, с когото го свързвало 14-годишно най-интимно приятелство, очевидно за да подскаже на своя гост в каква насока може да очаква застъпничеството му. И едва след това изразил задоволството, че се среща за първи път в живота си с българин. Веднага споделя обаче, че на времето бил чел по вестниците за войната на българите със сърбите през 1885 г., когато нашият народ проявил голям героизъм, особено при Сливница. Знаел също така за изгонения княз Батенберг, както и за държавника Ст. Стамболов, за когото му разказвали някои млади шведи, видели го в София. Все така спонтанно споделя и възхищението си от стоицизма на българския народ — водил вече три войни, проявявайки голяма жизнена енергия и нравствени добродетели.

Шишманов използва момента, за да го осведоми по-нашироко за България, за нейната история и съвременно състояние: освободила се едва през 1878 г. от петвековно робство, тя бива жестоко разкъсана от Берлинския договор. Ориентира го нашироко и по въпроса за Македония, за нейния български етнически състав, за домогванията на Сърбия. А не пропуска да го осведоми и за сегашните справедливи надежди на народа ни. Брандес изслушва много внимателно казаното от Шишманов за нашата родина, видимо заинтересован. Но особено се изненадал, когато чул от своя събеседник, че името на Брандес „и в България е не по-малко познато, отколкото в останалия културен свят, и че особено неговият капитален труд „Главните течения в литературата на XIX век“ се чете много по руския превод.

Брандес остава твърде поласкан от този интерес в далечна България, но побързал да сподели, че не бил особено доволен от този руски превод. И във връзка с насоката на разговора признал, че за Русия и за руския народ пазел най-добри спомени; сказките, които държал там преди години, били посещавани масово. Споделя и изненадата си от факта, че всеки образован човек в Русия говорел френски или немски за разлика от Англия, гдето малцина знаели чужди езици, имало само една университетска катедра по немски език и литература. Остава все така приятно изненадан от репликата на Шишманов, че в България почти всеки образован човек знае чужд език — френски, английски, немски, а руски знаели едва ли не всички.

Датският критик поискал да узнае как се преподава литературна история в българския университет. И с видим интерес слушал Шишманов, осведомявайки го, че още с основаването на университета била създадена и катедра по сравнителна литературна история на западноевропейските народи. И че сам той, Шишманов, при лекциите си за Шекспир използвал често труда на Брандес за гениалния драматург. За да спечели още повече разположението му, съобщава му също така, че скандинавските литератури не са непознати в България, и че особено Ибсен се ползува с голяма популярност. Всичко това извънредно много впечатлява знаменития критик, започва да проявява все по-голям интерес и с несдържано любопитство иска да узнае повече неща за културния живот на далечна България.

От своя страна и Шишманов иска да научи от критика, кои са най-добрите писатели между по-младите.

— Като новелист ценя много високо Rong, като поет-лирик Sophus Michaëlis. Ние имаме въобще много талантиливи литератори, и стари и млади, но светът познава Дания за жалост само по приказките на Андерсена — говори Брандес. И продължава: — Ето например Киркегор е тъй интересен, а тъй малко го превеждат. . . Трябва да знаете обаче, че младите датски писатели жестоко ме нападат понякога. Но такъв е ходът на историята: една необходимост. Това не ми пречи естествено да призная доброто, гдето го намеря.

А на въпроса, какво е мнението му за шведския новелист Peer Hallstom, с когото се бил запознал в Стокхолм, Брандес отговаря: — Peer Hallsöm е днес несъмнено най-талантливия шведски новелист. Жал е само, че е станал голям шовинист. Но какво да се прави? Шведите имат и досега още нещо от манталитета на Карла XII, който беше налудничав.

И продължава да разказва разни забавни анекдоти между другото и за Стриндберг, смятайки го и за малко налудничав. От Стриндберг Брандес неочаквано преминава на Ницше, като признава, че той пръв чрез лекциите си запознал широките кръгове в Дания с философията му. — Вие знаете, че последното писмо на Ницше е адресовано до мене. В него той се подписва като и в други някои писма от това време на начинаеща лудост „Разпятият“ („Der Gekreuzigte“). Искате ли да Ви кажа, Ницше беше много мек човек, цяло дете. Със своята философия той прикриваше собствено естествените си слабости. Сестра му и досега не знае от какво е умрял. Тя мисли, че е от преумора. Как не можа бедният да намери някоя по-чиста жена! Но такива са жените. За тях няма велик човек, който не знае да си връзва вратовръзката. Вземете примера с Йозефина и Наполеона!“

Понататък Брандес засяга и отношенията между Ницше и Лу Саломе, „която игра, ако и много кратко време, известна роля в неговия интимен живот“. И по този повод в статията си под линия Шишманов дава интересни подробности за тия отношения въз основа книгата на сестрата на Ницше.

От литературата все така неочаквано Брандес преминава върху политически въпроси, иска да узнае от своя гост, дали върва в мира, както е мнението му за Стокхолмската конференция и т. н. „Сам песимист, той беше любопитен как ще се развие руската революция“ — пише Шишманов. И отново съобщава под линия в статията си, че в последните години станало известно едно писмо на Брандес, в което той говорел за резултатите от катастрофалната световна война. „Най-важният резултат от световната война е това, че хегемонията на Европа е заменена с тая на Северна Америка. И за тоя резултат Европа трябваше да пожертвува 10 милиона души и безброй милиарди пари“ — заключава Брандес.

Споделя и причините, поради които Дания останала неутрална в големия конфликт, но симпатиите ѝ били към Антантата. А и Германия давала много поводи да бъде засилено отрицателното отношение към нея от страна на северните държави. „Па и немците за жалост правят големи глупости. Ето на неотдавна една норвежка певица решава да даде концерт в Шлезвиг—Холщайн, гдето има доста силно датско население. Отива жената, почва да пее. Ето че идва полицията и силом я измъква деколтирана из концертната зала. Наскоро Амундсен отива пак в Шлезвиг—Холщайн да държи сказка за своите пътешествия: забраняват му. Е, защо? Умно ли е това? Да Ви кажа въобще, както гледам какво се върши в последната война, как се изтриват хората с отровни газове и подводници, иде ми се да се отчая от човечеството. Всичко глупаво побеждава (alles Dumme siegt) и човешкият род е една сган от канали. Пфу.“

На репликата на Шишманов, че е твърде песимист, Брандес отговаря, че е такъв не от вчера и му разправя своята теория: „Земята един ден ще изстине като месецът. Значи и за еволюцията ще настане край. Да, друго би било, ако да имаше някаква приемственост в света и друга някоя планета да наследеше, каквото сме създали ние. Но, както захванахме ние „аб ово“, тъй ще е и на Марса или другаде. Нашата култура ще умре с нас.“

И сега Шишманов възразява на песимистичните му прогнози и отново иска да насочи вниманието му към нашата страна. Брандес приема с готовност отправената му покана да посети България. — „Иска ми се непременно да видя

вашия народ и вашата интересна страна. И от България ще ми се да отида в Гърция“ — чистосърдечно признава бележитият критик. Двамата литератори се сбогуват с взаимно уважение (Брандес дори подарява един свой портрет на госта си, изпратен чак до площада, с надежда скоро да се видят в София, която за жалост не се осъществява).

Спомените си за тая среща Шишманов обнародва едва десет години по-късно (сп. Българска мисъл, 1927, кн. V). Не може да не направи впечатление фактът, че Шишманов, който е имал толкова много подобни срещи с бележити учени и литератори от различни страни, само за срещата си с Георг Брандес пише специална статия. Очевидно тя му е направила не само дълбоко впечатление — съумял е да види и почувствува отблизо човека и критика, ползващ се с такова обаяние сред европейската литературна общественост. Чрез него българският учен психосоциолог е почувствувал и по-добре духа на тия северни страни, чиито литератури все по-трайно задържали вниманието му в усилията си да обгърне цялостния духовно-интелектуален живот на народите от различните европейски региони. А несъмнено и поради особено важния момент, в който става срещата, и отговорността на мисията, с която е бил натоварен обективно да осведомява за историческите права на българите, да печели приятели за онеправдана и оклеветена България. А за нейната кауза и благополучие ученият-патриот е бил готов да предприема най-различни почини и да изпълнява народополезни мисии.

## II

За интересите на Шишманов към скандинавските литератури говорят и редица други факти, но особено показателна е статията му за Хенрик Ибсен. Подготвена като слово по случай чествуването на стогодишнината на великия писател, с присъщата му културно-хуманистична широта и гражданско външение Шишманов започва с думите: „Днес, когато целият културен свят заедно с неговото малко, но велико отечество чествува стогодишнината от рождението на великия северен маг, унижена и оскърбена, но винаги бодра и достъпна за всяка хубава, благородна и прогресивна идея България може смело да заяви, че няма чужд драматически писател, без изключение и на Шекспира, който тъй дълбоко да е затрогнал в близкото минало нейната душа като авторът на „Подпорите на обществото“, „Един народен враг“, „Призраци“ и „Нора“.

По-нататък в това свое вълнуващо, изпълнено с най-голям пиетет към писателя слово, но и с умели съпоставки и културно-исторически съждения, българският учен подчертава, че България в сравнение с другите балкански страни е направила най-много за разпространение на Ибсеновите идеи. „От всички 24 драми на Ибсен, почти половината от които принадлежат на първата, подготвителната, романтичната епоха в неговото творчество и са сравнително малко известни и в по-големите културни страни, и в собственото му отечество рядко се играят — не по-малко от 17 са преведени по един и повече пъти на български и че почти всички са били често играни на наши сцени, в столицата и провинцията. . .“ По думите му в края на миналия и в началото на нашия век едва ли не почти цялата българска младеж е била „ибсенизирана“. Защо? Защото въпросите за свободата на личността, за отношението на индивида към обществото, женският въпрос, брачният проблем, проблемът за изкуството, за отношението между художника и човека, поставени чрез драмите на Ибсен, дълбоко са отеквали в умовете и душите на младите поколения, търсещи нови социални, философско-нравствени, културно-естетически идеали.

Завладели почти всички театрални сцени, драмите на Ибсен упражняват дълбоко влияние и върху българската драматургическа литература. И Шиш-

манов сочи конкретно върху кои наши писатели и техни драми се чувствуват в една или друга степен влиянието на Ибсен — Петко Тодоров, П. К. Яворов, Антон Страшимиров, Кирил Христов, Николай Райнов, Иван Кирилов, Рачо Стоянов и др.

Българският литературен историк и културолог не споделя мнението на ония, които искали да обяснят тая голяма популярност на Ибсен у нас с наличието на известни сходства — исторически, политико-икономически, културни, между нашата страна и родината на писателя, че духът на скандинавските литератури бил по-достъпен за българския читател — както пишел Ем. Пондмитров, позовавайки се и на немалката популярност на такива писатели като Кнут Хамсун, Стриндберг, Бьорнсон, Андерсен, Якобсен, Селма Лагерльоф и др. Защото ако могат да се открият известни сходства между българския и норвежкия характер, резултат на психиките на два предимно селски, дребнобуржоазни народа, то как да се обясни фактът, че „ибсенизмът бе разрил и такива страни, които иначе значително се различават в историческо, политическо и културно отношение от Норвегия: Германия, Франция, Италия, Англия и особено Русия“ — говори Шишманов. И конкретно сочи върху кои писатели от тия страни може да се открие в една или друга степен влияние на Ибсен, показвайки и сега верен критико-естетически усет. Според българския учен разпространението на ибсенизма се дължи преди всичко „на психологически и социални причини и особено на засилването на индивидуализма от 70-те години насам в известни страни и обществени среди — между другото благодарение и на философските и социалните теории на един Толстой, на един Ницше, които проповядват вече, че най-силният човек е самотният и че днешният човек е нещо, което трябва да се преодолее. Не трябва да се забравя, че ибсенизмът бе и една реакция против боготворенето на масите и една апотеоза на силната, на гениалната личност, на свръхчовека.“ От друга страна, популярността на писателя се дължи и на отношението му към жената, която заема изключително място в неговото творчество, положението на която е било така живо дискутирано в ония години, извиквало непримирими спорове, обособявали са се цели лагери за и против Ибсен.

И ако в последно време страстите около създателя на „Нора“ били почти утихнали, това се дължало по думите на Шишманов, че „някои от моралните и социалните проблеми, които Ибсен поставя в своите драми, или са вече решени, или са на път да се решат, или поне са признати за тезиси, заслужаващи спойно и обективно обсъждане: напр. въпросите за еманципацията на жената и за брака“. В новите времена проблемът за феминизма не е вече така актуален, защото жената все повече заема своето достойно място в обществото.

При все това творчеството на Ибсен не ще загуби своето значение — уверено подчертава българският учен, защото много от въпросите, които възбуждат Ибсеновите драми — общественото лицемерие, грубият егоизъм, отношението на личността към масата, свободата на човешката личност и т. н. продължават да вълнуват хората. „Ибсен ще живее като всички велики драматисти дотогава, докогато има хора с инстинктите на майсторски създадените от него общочовешки типове и докогато съществуват проблемите, които не може да се решат завинаги, защото са в най-тясна зависимост от временните настроения и от общото социално развитие“ — заключава своите проникновени разсъждения Шишманов върху личността и делото на великия норвежки писател (Хенрик Ибсен, сп. Училищен преглед, 1928, кн. 4—5).

Както се вижда, въпроса за влиянието и радиацията на един писател нашият учен поставя на много широка основа, обосновава, че те са обусловени от различни предпоставки, в зависимост от характера на социално-нравствените

процеси, от философско-етичните тенденции на времето, от умонастроението на хората, обладани от едни или други идеи.

Разбира се, интересите на видния български учен към скандинавските литератури не се изчерпват само с тези две статии, посветени на двама колоси, каквито са Брандес и Ибсен. В своите университетски лекции той често се опира на творчеството и на редица други писатели от този географски регион при осветляване на социално-историческите, народностно-психологическите, нравствено-философските предпоставки на литературната дейност, на литературния процес изобщо, при очертаване панорамата на европейския духовно-интелектуален живот.

Разбира се, заедно с Шишманов и други български литератори все по-често насочват погледа си към скандинавските литератури, които в една или друга степен дават своето отражение и върху националните общокултурни процеси. Стига само да споменем труда на М. Арнаудов — „Георг Брандес и европейската литературна критика“ или на Ем. Попдимитров „Ибсен и ибсенизмът в литературата“, излезли все през 20-те години, за да се види, че наред с превеждането на художествени произведения от тия скандинавски литератури растат и опитите научно да бъде разгледано и осветлено делото на крупни писатели и литературни критици.